

Тилекова Назира Дүйшөбаевна
МЕКТЕПТИН IX КЛАССЫНДА “ЖАҢЫЛ” ТАРЫХЫЙ ДРАМАСЫ
БОЮНЧА КӨРКӨМ ТЕКСТКЕ АНАЛИЗ ЖҮРГҮЗҮҮНҮН
МЕТОДИКАЛЫК МАСЕЛЕЛЕРИ
Тилекова Назира Дүйшөбаевна
МЕТОДИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ АНАЛИЗА ПРИ ИЗУЧЕНИИ ИСТОРИЧЕСКОЙ
ДРАМЫ “ЖАҢЫЛ” В IX КЛАССЕ
Tilekova Nazira Duishobaevna
SOME QUESTIONS OF STUDYING THE DRAMA “ZHANYL” IN THE IX CLASS OF
SECONDARY SCHOOL

УДК:37.2.-265.4.(575.2)

Аннотация. Макалада жалпы билим берүүчү кыргыз орто мектептеринин тогузунчу класстарында “Жаңыл” тарыхый драмасын өздөштүрүүдө анын көркөм текстине карата жүргүзүлүүчү анализ аркылуу окуучулардын билим, билгичтик жана көндүм адаттарын, предметтик компетенттүүлүгүн калыптандыруу маселелери каралды. Автор мында сабактагы мугалимдин анализинин болжолдуу текстин сунуш кылуу менен “анализ сабактын” толук үлгүсүн мугалимге методикалык көрсөтмө катары сунуш кылат. Мында айтылган пикирлер толугу менен кайталанбаса да мугалим ал жоболорду жетекчиликке алат деген ишенимди макаланын автору билдирет.

Түйүндүү сөздөр. Фольклор, баатырдык кенде эпос, тарыхый драма, сахна, анализ – сабагы, мекенчилдик, көркөм образ, каарман, драмадагы конфликт.

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы формирования знаний, умений и навыков, в целом предметных компетенций учащихся посредством анализа художественного текста при изучении исторической драмы “Жаныл” в девятых классах кыргызских общеобразовательных школ. Автор представляет полный образец “урока анализа” в качестве ориентира для учителя, приводя примерный текст анализа урока учителем. Автор статьи выражает уверенность, что учитель будет руководствоваться данными положениями, даже если комментарии будут повторяться не полностью.

Ключевые слова. Фольклор, героический малый эпос, историческая драма, сцена, урок – анализ, патриотизм, художественный образ, герой произведения, конфликт в драме

Annotation. The article deals with the formation of knowledge, skills and abilities, in general, subject competences of students through the analysis of a literary text when studying the historical drama “Zhanyl” in the ninth grade of Kyrgyz secondary schools. The author presents a complete sample of the “lesson of analysis” as a guide for the teacher, giving an approximate text of the analysis of the lesson by the teacher. The author of the article expresses confidence that the teacher will be guided by these provisions, even if the comments are not repeated in full.

Key words. Folklore, heroic epic, historical drama, scene, lesson-analysis, patriotism, artistic image, hero of the work, conflict in drama.

Киришүү:

Негизи акын жана драматург Кубанычбек Маликовдун А.Куттубаев менен авторлошуп жазган бул драмалык чыгармасынын аталышы “Жаңыл” эле, муну кыргыз адабиятынын программасына “Жаңыл мырза” деген аталыш менен киргизилдендигинин себеби – бул чыгармада (элдик эпосто) сүрөттөлгөн окуя, анын каармандары тарыхый негизи бар турмуштук окуялар экендигинде. Жаңыл мырза аялдардан чыккан элдик баатыр катары тарыхта калган инсан. Мунун баатырдык кенже эпос катары варианты да бар, К.Тыныстановдун “Жаңыл мырза” деген аталыштагы поэмасы да бар, эми минтип К.Маликов менен А.Куттубаев тарыхый драма жазып олтурушат.

Тарыхый драманы өздөштүрүүдө кыргыз адабиятынын программасы буга төрт саат убакыт караган, карап көрөлү, мында төмөнкүдөй талап – аннотация берилет: Элдик поэманын сюжети кайрылуу. Уруулук мамилелер үстөмдүк кылган доордо баатыр кыздын карама – каршылыктуу, драмалуу тагдырын, эли – жеринин азаттыгы үчүн, жеке аялдык намысы, золобосу үчүн каармандык менен күрөшүүсүн көркөм чагылдыруу. Жаңыл менен Түлкү, алардын махабаты, шарт – жагдайга мамилеси, трагедиялуу тагдырлары. Катаал кара күчтөрдүн үстүнөн болгон элдин жеңишин даңазалоо, бийик патриотизмге ширелген дух, өткөн доордун жалпы колорити. Чыгарманын чыңалган драматизминин булагы – адилеттүүлүк менен кара өзгөйлүктүн тирешүүсү. Драманын сахнадагы өмүрү [1, 27 б.]. Мугалим сабактагы анализинде мына ушуларды негизги багыт катары караманышы керек.

1. Мугалимдин кириш аңгемеси: К. Маликов А. Куттубаев менен бирге эл оозунда айтылып жүргөн эпостун (айрымдар мунун элдик дастан деп да жүрүшөт) негизинде “Жаңыл” аттуу драманы жазышты. Чыгарманын негизги идеясы – Ата Мекенге болгон берилүүнү, мекенчилдик сезим менен ыйык сүйүүнү керсөтүү жана аны душмандардан коргоп, эркиндик үчүн күрөшкөн эл баатырын даңктоо. Демек, “Жаңыл” – эл бактысы, эл эркиндиги үчүн күрөшүп, анын эркиндигин баарынан жогору койгон баатыр кыздын тагдыры жөнүндөгү тарыхый баян.

2. Анализдин биринчи этабы: Алгачкы көшөгө (көрүнүш). Уруу башчылары Түлкү, Үчүкөнүн алдында ырчы нойгут элинен чыккан кыз Жаңылдын сулуулугун, баатырдыгын мактап ырдап олтурат. Буга Түлкүнүн ичи күйүп: “Сен оозунду ачсаң эле Жаңылдан баштоочу болдуң”, -деп ачууланат. Бирок өзү Жаңылды жакшы көрчү, жактырчу, ага жетсем деп эңсечү. Ошентсе да куру намыска чиренип, өзүнүн бул ыйык сезимин жашырып келген. Бүгүн Үчүкө бул сырды ачык айтып, Түлкү Жаңыл кызга барат деген кабар элге тарап кетти. Айрыкча Үчүкөнүн: “Эгер барбасаң, Жаңылдын сулуулугунан корунуп, баатырдыгынан коркту деген сөзгө каласың”, - дегени аны ого бетер ойлонтту. “Мен анын алдына жүгүнүп барбайм, элин чаап, малын талап, Жаңылды жүгүндүрөм”, деп Түлкү баатыр болочок колуктусуна дал ушундай жаман ой менен жөнөйт.

Баатыр кыз бул учурда эч нерседен капарсыз жаштар менен үлпөт куруп жаткан. Аңгыча Түлкү келиптир деп эл дүрбөп калат. Жаңыл жарык маанай, жакшы санаа менен кабыл алса да, кыңыр ойлуу Түлкү текебер кирет: “Жуучу жиберсем, жооп бербейсиң. Акыры өзүм келүүгө аргасыз болдум. Мени менен кетесиңби, жокпу? Жообун азыр бергин”, - деп Жаңылды демитип, каада-салтты бузат. Жаңыл болсо: “Жолдун боюнда, кыз-жигиттин тобунда ойлонбой ант бере салыш кызга уят, жигитке кырсык болор”, - дейт. Бул сөз Түлкүнүн кур намысын ого бетер күчөтүп, “конок болуп кет” дегенге көнбөй түнөрүп, кектүү аттанат. Көп өтпөй эле Түлкү даярдыксыз жаткан нойгут элине бүлүк салып, малын олжолоп, элин туткундайт. Эр жигиттен мындай адепсиздикти күтпөгөн баатыр кыздын ачуусу келип, элин коргоо үчүн жоого каршы аттанат.

3. Анализдин экинчи этабы: Экинчи көрүнүш. Тынч жаткан элди чаап алганына мактанышып, Түлкү менен анын жан-жөкөрлөрү Чатыр-Көлдүн кылаасында тойлоп жатышканда, аларды кубалап Жаңыл келет. Манчыркашкан уруу башчылары аял затына шек келтиришкенге чейин барышат. Эл намысын жана өзүнүн адамдык касиетин ыйык туткан Жаңыл мындай шылдыңга чыдай албай, согуш башталат. Кандуу кагылышта Түлкү, Үчүкө, Атакозу Жаңылдын колунан жаздым болуп, туткундар бошотулат,

“Жаңылды чаап, Түлкүнүн өчүн алам”, - деп эми Калматай бай жулуна баштайт. Бул иш өзүнүн колунан келбесине түшүнүп, ал калмак ханы Манжыны жардамга чакырат. Эгерде Жаңылды жеңүүгө жардамдашса, айтканына көнүп, баарын аткаары жөнүндө убада берет. Калматайдын да, Манжынын да бири – биринен жашырган өз максаттары бар. Ал эми Манжынын мурда эле Жаңылда ала албай жүргөн өчү бар болчу. Баатыр кызды аялдыкка алууну ал көптөн бери эңсеп жүргөн. Ошентип, калмак хан Калматайдын айтканына макул болот. Алар ачык кармашта Жаңылды туткундай албастыгын түшүнүшүп, Түлкүнүн мүрзөсүнүн жанында аңдып жатышат. Жаңыл мырза мүрзөгө келип, эч даярдыксыз турганда, колго түшүрүшөт. Аны менен бирге Жаркын, Акыбек туткундалат.

4. Анализдин үчүнчү этабы: Калматай Жаңылды, Манжы Жаңылды алабыз деп оолугуп, буга көнбөгөнү үчүн кыздарды орго (зынданга) салышат. Бирок кыздар бардык кыйноого чыдап, Калматай менен Манжынын зордугуна макул болушпайт. Анткени Жаңыл эл колдооруна, чыккынчылардан өч аларына терең ишенет. Драманын акырында элдин жардамы менен Жаңыл туткундан бошотулуп, чыккынчылар жазасын алышат. Драманын башкы каарманы Жаңылды ырчы: “Тепкенин жазбас тынар бар, кыздан чыккан кыраан бар”, - деп сүрөттөйт. Чындыгында Жаңыл ашкан баатыр, ары сулуу. Бирок аны журт сүймөнчүлүгүнө бөлөп, атак – даңкка жеткирген баатырдыгы гана эмес. Андагы эң жогорку касиет – элге болгон берилүү, тунук сүйүү жана таза адамгерчилик. Эл бактысы үчүн ал бардык кыйынчылыкка каршы турууга даяр: “Журтумдан чырпык кыйдырсам, Жаңыл болбой өлөйүн”, - деген антын ал өмүр бою ыйык тутту. “Демек, - деп жазат, педагогика илимдеринин доктору, профессор Б.Алымов, - Жаңыл үчүн эң кымбат нерсе – эл бактысы. Эли эзилип кыйноодо жатса, аны элес албай керт башынын баатырдыгына чиренип сайран курган киши эч качан бактылуу болбойт. Журт алдындагы милдетти сезбеген адам элдин эң коркунучтуу душманына айланат. Жаңылдын мындай оюн Түлкүнү өлтүргөндөгү көрүнүштөн ачык байкайбыз. Жаңылга жуучу жиберип, ары баатыр, ары сулуу кызга баш кошсок деп эңсегендер көп болгон. Ошолордун ичинен Жаңылдын жактырганы жалгыз Түлкү эле. Бирок ал өз сүйгөнүн да аябады, анткени Түлкү нойгут элин талоонго учуратты. Жаңыл Түлкүнү өлтүрүп жатып: “Өрттөй албырган жаштыктан, жүрөктү жандырган сүйүүдөн эл башына келген намыс күчтүүлүк кылды. Намысымды коргогонума күнөөкөр эмесмин. Кош, текеберчиликке курман чалынган, Түлкү мырза! Тирүүндө сүйүп калгандыгым үчүн, мүрзөңдүн жанынан өткөндө эстей жүрөмүн!” - деп зээни кейип, каңырыгы түтөйт. Мындай сөздөр Жаңылдын намыска бектигин дагы бир жолу ырастайт” [5, 167 б.].

5. Мугалимдин лирикалык чегинүүсү. Жаңыл – адамды баалай билген, андагы жакшы касиеттерди ардактай да алган акылман. Ал үчүн адамдын тагдыры - эл тагдырынын ажырагыс бөлүгү, экөөнү бөлүп кароого болбойт. Андагы бул салатты кең пейилдүүлүк, ынтымакка чакыруу толуктап турат. “Мырзалар, алыскы жерден келипсиздер, чарчаган чыгарсыздар... Мынча келгенден кийин биздин айылда өрүүн алып кетиңиздер. Бул элден жакасы алтын тон кийип, дубандан чыккан ат минип кетүүгө ылайык адамдар көрүнөсүздөр”, - деп теңине албай кергиштеп, камчысын сүйрөп кирген Түлкүгө, анын жан-жөкөрлөрүнө да адамгерчиликтүү мамиле кылат, алардын текеберчилигин да кечире билет. Жаңыл үчүн эл – жери кандай ыйык болсо, таза махабат да ошондой ыйык, кымбат. Ал сүйгөнү да эл – журттун камын ойлогон баатыр да, акылман да киши болсо экен деп эңсеген. Бирок Түлкү баатыр болсо да, уруучулук коомго таандык болгон куру намыстан ажырай албай, өзүнүн сүйгөнүнүн колунан каза тапты. Жаңыл аны өмүр бою унута алган жок, ыйык сүйүү үчүн Түлкүнүн бейитине келип, ар дайым таазим кылчу.

Ошентип, Жаңыл – нукура элдик баатыр. Ал элди бардык күч – кайраттын булагы, жашоонун негизги жана бакыттын кенчи катары карайт. Ошондуктан ал колго түшүп,

кыйноодо жатканда да: “Оо, чиркин, эл, кайдасың?! Өх, мөңгүдөн эрип чууруган, күзгүдөй тунук агын суу! Керме тоонун алтын булагы, мен сени сагындым”, - деп арман кылат. Бул сөздө анын эл күчүнө болгон чексиз ишеними жатат. Чындыгында да Жаңылды туткундан эл куткарат жана Төлөк сыяктуу баатырлар да эл тарабына өтөт, анткени чыныгы эл баатырын элден бөлүп кароого болбойт. Туткундан кутулган Жаңыл элинин туусун жыкпаска ант берет.

6. Анализдин төртүнчү этабы: Драмадагы экинчи бир негизги каармандардын бири Түлкү баатырды Жаңылдан ажыратып кароого мүмкүн эмес. Түлкү да Жаңыл сыяктуу эле баатыр, дайыма элдин атынан сүйлөйт. Бирок ал Жаңылга окшобойт. Анткени ал уруучулук коомдогу тескери көз караштын тепсендисинде тебеленип, эл ишеничинен ажырап калган жалгыз баатыр. Анын ою боюнча бул дүйнөдө ким кара күчтөн артыкчылык кылса, байлыгы көп болсо, ошол адам гана бийлик жүргүзүшү керек. Ал эми эл буйрукту аткаруу үчүн гана жаралган топураган жандар. Түлкү өзүн ааламда жок баатыр, көзү жок эр санаган, дүйнөдө өзүнөн башка киши жок деп эсептеген өзүмчүл. Ошондуктан ал Жаңылдагы ашкан асыл сапаттарды кадырлап, баалай албайт. “Жаңыл кыздын жылкысын тийип, желесин кыйып, бет алыша келгенде, өзүн аттан оодара тартып, майданда багын басып, мүнкүрөтүп туруп, анан кийин аны аялдыкка алам”, - деген ойго түбөлүк кул болуп калган. Жаңыл анын алдында бөйпөңдөп жүгүнүп турууга тийиш, анткени анын башындагы даражасы төрө, кайсы бектиктен кем экен. Демек, ал үчүн эрдик – башка элди багындыруу, адамды коркутуу, кың дегизбей бийлөө. Эгер анте албаса, намысынан ажырап калышы мүмкүн. “Намыс!.. Жаңылга көп күйөөнүн бириндей болуп барыш мен үчүн намыс! Жылкысын тийип, өзү менен ашуунун белинде, аттын жалында гана көрүшөмүн”, - деп эрдемсинет. Ошентип, Түлкү намысты өтө тар мааниде түшүнөт. Эгер Жаңыл үчүн эл – жерин коргоп, алардын эркиндиги үчүн күрөшүүдөн артык намыс жок болсо, Түлкү үчүн намыс башкаларды басынтып, өзүнүн жеке бийлигин чыңдоо. Түлкүнүн мындай “намыскөйлүгү” аны өз бактысынан ажыратууга алып келди, ал куру намыстын курманы болуп кала берди. “Жаңылжан, мен сага чын көңүлүмдү берген элем. Бирок сүйүүгө жеткирбеди куру намыс!”, - деп өлүп баратканда гана өзүнүн кемчилигин мойнуна алды.

7. Анализдин жыйынтыктоочу этабы: Драмада элдин үмүт – тилеги, адилеттүүлүк үчүн болгон күрөшү Жаңыл менен ырчы аркылуу берилген. Элдик идея, асыл тилектер мына ушул өкөөнүн образдарында толук камтылган. Ошондуктан чыгармадагы ырчы дайым Жаңылдын эрдигин эл атынан ырдайт.

Көркөм чыгарманын текстине карата жүргүзүлгөн мындай анализден кийин мугалим окуучуларына бир катар суроолор менен кайрылып, үйгө тапшырма берет. Суроо – тапшырмалардын болжолдуу варианттары булар:

1. Өзүңөрдүн көңүлүңөргө жаккан тема коюп, “Жаңыл” драмасы боюнча сочинение же эссе жазгыла. Азыркы кыздардын Жаңылдан айырмачылыгы эмнеде? Классташ кыздарыңды мындан кырк - элүү жылдан кийин кандайча элестетесиң?

2. Автордук ремарка, диалог, реплика, монолог деген эмне? Бул драмада монолог барбы? Аны таап, маанисине ылайык үн менен жатка окуп бергиле.

3. Драманын бир көшөгөсү боюнча сахна – сабак даярдагыла. Бүт клас-сыңар менен драманы мектеп сахнасында коюп, экиден ашпаган мыкты аткаруучуга өзүңөр каалаган драматург же артисттин атындагы лауреат деген наам бергиле.

4. Оозеки адабияттагы “Жаңыл Мырза” дастанынан бул драманын кандай айырмачылыктары бар? Бул драманын кандай айырмачылыгын, өзгөчөлүгүн байкадыңар?

5. К. Маликовдун дагы кандай драмасын окуп, сахнадан көрүп же “Театр микрофондо” деген радио берүүдөн уккансыңар? Жазуучу, акын жана драматургдун “Бийик жерде”, “Осмонкул” деген драмаларын өз алдыңарча окуп чыгып же радио берүүдөн угуп, алар боюнча класстан тышкары убакта бири – бириңер менен пикир алмашкыла.

Колдонуучу адабияттар:

1. Кыргыз адабиятынын программасы: Жалпы орто билим берүүчү кыргыз мектептеринин V - XI класстары үчүн. Түз.: С.Байгазиев, А.Муратов. – Бишкек, 2017. 48 – 49 беттер.
2. Кыргыз адабияты. Терминдердин түшүндүрмө сөздүгү. Түзгөндөр: Ж.Шериев менен А.Муратов. [Текст] // Ж.Шериев, А.Муратов. –Бишкек: КЭБР, 2004. – 195 б.
3. Абдыгулова А. Сахна сабактары. [Текст]: Мектептин мугалимдери үчүн методикалык колдонмо. /А.Абыгулова. – Б.: Турар, 2012. – 72 б.
4. Адабият энциклопедиясы. Түз. А.Джапанов. –Бишкек, 2018. 1-8 томдор[Текст].//Джапанов А.
5. Алымов Б. Кыргыз совет адабиятын окутуунун методикасы. Экинчи китеп. [Текст] // Б.Алымов. – Фрунзе: Мектеп, 1984. -240 б.
6. Артыкбаев К. XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы. [Текст] // К.Артыкбаев. – Бишкек: ТАС, 2004. -656 б.
7. Батаканова С.Т. Мектепте көркөм чыгармаларды талдоонун илимий-педагогикалык негиздери. [Текст]//С.Батаканова. - Бишкек, 2010. 288 б.
8. Джоошбекова, З. Р. Окуу тарбия процессинде студенттерди кесиптик жактан калыптандырууда көп маданияттуу толеранттуулукка тарбиялоонун педагогикалык шарттары / З. Р. Джоошбекова // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2023. – No. 1(54). – P. 92-98. – EDN QMRYNU.
9. Абдулахамидова, Б. Н. Педагогические основы формирования здорового образа жизни у детей / Б. Н. Абдулахамидова // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2023. – № 1(54). – С. 15-20. – EDN КМСТУУ